

## BOBUR SHE'RIYATDA YETAKCHI MAVZU VA MOTIVLAR

*Turon universiteti o'qituvchisi  
Raximov Faxriddin Kurbanovich*

**Annotatsiya.** *Ma'lumki, XV–XVI asrlarda Movarounnahr adabiy jarayoni o'zidan avvalgi ilmiy-adabiy an'analarni izchil davom ettirdi. Shu bilan birga, ijtimoiy-siyosiy hayotdagi voqealar va ularning ortidan yuzaga kelgan o'zgarishlar, adabiy-estetik qarashlardagi rang-baranglik mazkur davr adabiyotining o'ziga xos xususiyat va tamoyillarini belgilab berdi. Bu davr adabiy jarayoni aynan shu yo'nalishda shakllanib, taraqqiy topdi. Adabiy muhitning yuzaga kelishi, tabiiyki, yirik ijodkorlar faoliyati va ular atrofida tashkil topgan ijodiy maktablar bilan bevosita bog'liqdir. Zahiriddin Muhammad Bobur "Boburnoma" asarida tarixiy shaxslar, hukmdorlar haqida ma'lumot berar ekan, ayni shu saroylardagi adabiy muhitga ham e'tibor qaratadi va o'z shaxsiy munosabatini ifodalaydi.*

**Annotation.** *It is known that in the XV–XVI centuries, the literary process in Movarounnahr consistently continued the scientific and literary traditions established beforehand. At the same time, the events in social and political life and the changes that emerged as a result defined the unique characteristics and principles of the literature of that period, with a variety of literary-aesthetic views. The literary process during this period specifically shaped and developed in this direction. The emergence of the literary environment is naturally directly linked to the activities of prominent creators and the creative schools formed around them. Zahiriddin Muhammad Babur, in his work 'Baburnama', provides information about historical figures and rulers, while also paying attention to the literary environment in these courts and expressing his personal views.*

**Kalit so'zlar.** *Poetika, mumtoz adabiyot, Xamsatayn, lirika, pauza, ohang, ritm.*

**Keywords.** *Poetics, classical literature, Khamsa, lyrics, pause, melody, rhythm.*

Bobur otasi Umarshayx mirzo haqida shunday deydi: "Umarshayx mirzo... Ravon savodi bor edi. "Xamsatayn" va masnaniy kitoblarni va tarixlarni o'qub edi. Aksar "Shohnoma" o'qur edi. Tab'i nazmi bor edi, vale she'rg'a parvo qilmas edi"<sup>1</sup>. Ko'rinib turibdiki, Umarshayx Mirzo san'at, xususan adabiyotga mehr qo'ygan inson bo'lib, "Xamsatayn", turli masnaviy va tarixiy asarlarni, ayniqsa, "Shohnoma"ni muntazam mutolaa qilgan. She'r yozish qobiliyatiga ega bo'lgan bo'lsa-da, bu

<sup>1</sup> Захириддин Мухаммад Бобур. Бобурнома. – Тошкент, "Шарк" НМАК, 2002. – Б. 64. (Bundan keyingi iqtiboslar "Boburnoma"ning mana shu nashridan olinganligi sabab ulardan keyin asar nomining birinchi harfi hamda sahifa raqamini [B., 64] tarzida ko'rsatish bilan cheklanamiz).

boradagi intilishi kuchli bo'lmagan. Asarda Hirot adabiy muhiti haqida ham muhim ma'lumotlar berilgan. Bobur bu muhitning yirik vakillari — Abdurahmon Jomiy, Husayn Boyqaro va Alisher Navoiy haqida atroflicha so'z yuritadi. U Sulton Husayn mirzo saroyidagi turli tabaqaga mansub shaxslar haqida fikr bildirar ekan, ayniqsa, ilm-fan namoyandalari va shoirlarga alohida e'tibor qaratadi. Kuzatishlar shuni ko'rsatadiki, "Boburnoma"da hech bir hukmdor va uning saroy ahli Sulton Husayn Boyqaro hamda Hirot saroy muhitidek boy, qiziqarli va batafsil tasvirlanmagan. Saroy amaldorlari, fuzalo va shoirlar haqida so'z yuritilganda, muallif ayrim shaxslarni chuqur hurmat va ehtirom bilan tilga oladi.

Boburning tasvirlash mahoratidagi o'ziga xos jihatlardan biri shundaki, u o'z asarining yaratilish sabablari va maqsadi haqida ancha keyin, aniqrog'i, asarning "To'qqiz yuz o'n ikkinchi (1506–1507) yil voqealari" bobida — asar yozila boshlagan vaqt (hijriy 899-yil)dan o'n uch yil o'tibgina to'xtaladi. Bu bobda u shunday deydi: "Bu bitilganlardin g'araz shikoyat emas, rost hikoyattur kim, bitibturmen. Bu mastur bo'lg'onlardin maqsud o'zning ta'rifi emas, bayoni voqi'i bu edikim, tahrir etibturmen. Chun bu tarixda andoq iltizom qililibturkim, har so'zning rostini bitilgay va har ishning bayoni voqiini tahrir etilgay". [B., 151] Tadqiqotchi E. Hazratqulovning fikricha, asarning ilk jumlasidanoq roviyning hikoyasi muallifning o'ziga taalluqli voqeaga asoslangan bo'lib, bu holat butun matn davomida saqlanib qoladi va asar markazida Boburning o'zi bosh obraz sifatida namoyon bo'ladi. Bizningcha esa, muallif "Bu mastur bo'lg'onlardin maqsud o'zning ta'rifi emas, bayoni voqii edi" deb ta'kidlaganidek, nafaqat o'ziga oid voqealarni, balki ko'rgan va eshitgan voqealarning haqqoniy bayonini, ya'ni "har so'zning rostini" va "har ishning bayoni voqiini" yozishni maqsad qilgan.

Bobur asar voqealarini tasvirlar ekan, o'z davri nasriga, xususan, tarixiy asarlarga xos bo'lgan shakliy uslub va badiiy vositalardan, sun'iy bezakdorlikdan, asossiz maqtovlardan chetda bo'lish lozimligini uqtiradi. U fikrni aniq, sodda va rostgo'y ruhda bayon etishni maqsad qilib oladi. Bu masalaga u bir necha bor qayta murojaat qiladi, bu esa muallifning ushbu tamoyilga nechog'lik ahamiyat berganini ko'rsatadi. Fikr bildirishda aniq va rostgo'ylikni mezon deb bilgan Bobur voqealarni tasvirlar ekan, ularga xolis yondashishni niyat qiladi. Asarning ayrim sahifalarida u taqdir oldida ojiz qolganini, ayrim muvaffaqiyatsizliklarga uchraganini ham ochiq aytishdan cho'chimaydi. Masalan: "Bu fursatta bir qovun kelturub edilar, kesib yegach, g'arib ta'sir qildi. Tamom yig'lab edim". [B., 249] Ushbu parcha Boburning Hindiston taxtida o'tirgan pallada ona yurtidan keltirilgan qovunni yegach, yuragida uyg'ongan sog'inch tuyg'usi ta'sirida ko'z yosh to'kkanini ko'rsatadi. Bu holat uning shoirona qalb egasi ekanini, tuyg'ularini yashirmasdan ifoda eta olganini anglatadi.

Lirik she'r insonning ichki kechinmalarini aks ettiruvchi oniy holat bo'lib, o'quvchi unda tasvirlangan tuyg'ular ta'sirida qoladi. Lirikada har bir so'z, tovush,

**(3rd international scientific and practical conference)**

ohang, pauza va ritmik elementlar alohida ahamiyat kasb etadi. She'ning jozibadorligi aynan shu unsurlar uyg'unligida namoyon bo'ladi. Lirik asarda muallifning tabiiy va jonli kechinmalari ifoda etiladi. Lirik kechinma oddiy hissiyotlardan farqli ravishda shoirning subyektiv va obyektiv qarashlarini uyg'un holda mujassamlashtirgani bilan ajralib turadi. Shu bois, lirik kechinma she'ning hissiy va ruhiy asosini tashkil etadi. Olamni keng qamrab olish, nomutanosiblikda uyg'unlik topish, mavzular o'rtasida yangi va o'zaro aloqadorlikni yuzaga chiqarish, timsolli-assotsiativ tafakkurning yorqinligi va aniqligi — bularning barchasi lirik kechinmaning chuqurligi, yetukligi va universalligi bilan uzviy bog'liq holda namoyon bo'ladi. Poetik kechinmalarning rang-barangligi esa shoir dunyoqarashining o'ziga xosligini belgilab beradi. Bobur mumtoz nasr an'anasiga sodiq qolgan holda, muayyan voqeani bayon etar ekan, odatda, ushbu bayon so'ngida xulosa sifatida nazmga murojaat qiladi. U o'z ijodidan yoki boshqa bir shoir qalamiga mansub she'riy parchani keltiradi. Bunday she'rlar, qaysi janrda bo'lishidan qat'i nazar, voqeaga badiiy rang berib, o'quvchining uni chuqurroq anglashiga xizmat qiladi. Jumladan, uning mashhur "Qoldimu?" radifli g'azali bunga yorqin misoldir:

**Charxning men ko'rmagan javr-u jafosi qoldimu?**

**Xasta ko'nglum chekmagan dardu balosi qoldimu? [B., 147]**

Matla'ning ilk misrasidayoq g'azal hasbi hol uslubida yozilgani ayon bo'ladi: lirik qahramon dunyo — charxdan shikoyatini ritorik so'roq orqali ifodalaydi. Ushbu uslub o'quvchiga kuchli ta'sir ko'rsatadi, uni lirik qahramon kechinmalariga sherik etadi. Ikkinchi misrada esa kechinma yanada ta'sirchan ifoda etilib, lirik qahramonning ruhiy holatini to'laqonli ochib beradi. Albatta, bu yerda Boburning so'z tanlashdagi mahorati alohida e'tiborga loyiq. Baytda tajohuli orif va tanosub kabi badiiy san'atlar qo'llanishi she'ning badiiy ta'sirchanligini oshiradi. Besamar taqdir o'yinlari yosh shahzoda va nozik tabiatli shoir Boburga og'ir botgan. Qalbida jo'sh urgan kechinmalar qog'ozda she'r shaklida aks etadi. Bunday hayotiy zaminli lirik kechinmalar o'quvchining qalbini zabt etadi. G'azalning keyingi bayti bu holatni yanada chuqurlashtiradi:

**Meni xor etti-yu qildi muddaiyni parvarish,**

**Dahri dunparvarning o'zga muddaosi qoldimu?!**

Ushbu baytdagi "muddaiy" (da'vogar, raqib) va "dahri dunparvar" (pastkashlarni tarbiyalovchi dunyo) kabi iboralar o'quvchi uchun ilk qarashda murakkab tuyulishi mumkin. Baytda shunday mazmun ifodalangan: "Dunyo meni xor etdi-yu, raqibimni ulug'ladi. Bu pastkashlarni yuksaltiruvchi dunyoning boshqa bir maqsadi ham qolganmide?" Bu yerda tazod (xor etmoq – parvarish qilmoq), tanosub (muddaiy, dahri dunparvar, muddao) san'atlaridan ustalik bilan foydalanilgan. Bobur kechinmalarni ifodalashda ichki madaniyat, badiiy uslub va estetik mezonlarga qat'iy rioya qiladi. "Boburnoma"da uchraydigan ko'plab she'riy parchalar bunga yaqqol dalildir. "Boburnoma"da iqtibos keltirilgan she'riy parchalarning g'oyaviy-badiiy

**(3rd international scientific and practical conference)**

ahamiyati beqiyosdir. Olamni keng ko‘lamda qamrab olish, nomutanosiblikda uyg‘unlik topa bilish, mavzular o‘rtasidagi yangi va o‘zaro aloqalarni yuzaga chiqarish, timsolli-assotsiativ tafakkurning yorqinligi va aniqligi – bularning barchasi oxir-oqibatda lirik kechinmalarning chuqurligi, yetukligi va universalligi bilan uzviy uyg‘unlashadi. Poetik kechinmalarning rang-barangligi esa shoir dunyoqarashining mazmunan boy va badiiy jihatdan takomil topganligini namoyon etadi. Bobur mumtoz nasr an‘analariga sodiq qolgan holda, voqealarni bayon etar ekan, odatda, so‘z ohangini yakunlovchi, umumlashtiruvchi vosita sifatida nazmga murojaat qiladi. U o‘z ijodidan yoki boshqa bir shoir asaridan olingan she‘riy parchani keltiradi. Bunday she‘rlar, janridan qat‘i nazar, bayon qilinayotgan voqea-hodisaga badiiylik baxsh etib, o‘quvchi tomonidan chuqurroq anglanilishini ta‘minlaydi. Jumladan, uning mashhur “Qoldimu?” radifli g‘azali fikrimizni tasdiqlaydi.

Matla‘ning birinchi misrasiyoq g‘azalning hasbi hol uslubida yozilganidan darak beradi. Unda lirik qahramonning charx – dunyodan shikoyati ritorik so‘roq vositasida, ya‘ni yashirin inkor shaklida ifodalanadi. Bunday uslub o‘quvchi qalbiga bevosita ta‘sir ko‘rsatib, uni lirik qahramon kechinmalariga hamdard etadi. Ikkinchi misra esa kechinmalarni yanada chuqurroq va ta‘sirchan ifodalaydi. Bu yerda shoirning so‘z tanlashdagi nozik didi va badiiy mahoratini alohida ta‘kidlash lozim. Baytda tajohuli orif va tanosub kabi badiiy san‘atlar qo‘llanishi she‘rning badiiy ta‘sirini oshiradi. Boburning shaxsiy hayoti, yoshligidagi sinovlar, shohlik taqdiri bilan bog‘liq iztiroblari shoirona qalbi orqali lirik ifodaga aylanadi. Bu kechinmalar hayotiy asosga ega bo‘lib, o‘quvchi qalbida chuqur taassurot uyg‘otadi. G‘azalning keyingi baytida bu holat yanada yaqqol ko‘zga tashlanadi:

**Meni xor etti-yu qildi muddaiyni parvarish,  
Dahri dunparvarning o‘zga muddaosi qoldimu?!**

Ushbu baytda “muddaiy” (da‘vogar, raqib) va “dahri dunparvar” (pastkashlarni yuksaltiruvchi dunyo) kabi iboralar mumtoz adabiyotda chuqur ma‘noga ega. Baytning mazmuni quyidagicha talqin qilinadi: “Dunyo meni xor qilib, meni tahqirlovchi raqibimni ulug‘ladi. Pastkashlarni yuksaltiruvchi dunyoning boshqa qanday niyati bo‘lishi mumkin edi?” Bu baytda tazod (xor etmoq – parvarish qilmoq), tanosub (muddaiy, dahri dunparvar, muddao) kabi san‘atlar mohirlik bilan qo‘llangan. Bobur o‘z lirik kechinmalarini ifodalashda badiiy did, madaniyat va axloqiy mezonlarga qat‘iy amal qiladi. Bunga “Boburnoma”da keltirilgan ko‘plab she‘riy parchalar yaqqol dalildir. “Boburnoma”dagi she‘riy parchalar kompozitsiyasining funksional va badiiy xususiyatlarini tahlil qilishga uringanman. Ma‘lumki, har qanday asarning lirik-epik asosi syujet va axloqiy-tarbiyaviy mazmunning, epik voqelik va lirik pafosning o‘zaro uyg‘unligida namoyon bo‘ladi. Muallif o‘z fikrlarini sodda, lo‘nda jumlar orqali ifodalaydi. Shu bilan birga, bu fikrlarni yanada aniq va ta‘sirchan qilish maqsadida,

ular bilan hamohang bo‘lgan she‘riy parchalarni keltiradi. Natijada asar kompozitsiyasi o‘ziga xos va betakror badiiy ko‘rinishga ega bo‘ladi.

Zahiriddin Muhammad Boburning “Boburnoma” asari tadqiqotchilar tomonidan turli jihatdan ta‘riflab kelinadi. U muallifning jangnomasi, tarjimayi holi, muhim tarixiy manba, eski o‘zbek tili va adabiyotining bebaho yodgorligi, mamlakatlar tarixiy jo‘g‘rofiyasini aks ettiruvchi manba, monumental adabiy-tarixiy obida, shuningdek, adabiy-estetik tamoyillar asosida badiiylashtirilgan tarixiy-prozaik asar sifatida baholanadi. Asarda Husayn Boyqaro, Shayboniyxon, Badiuzzamon, Muzaffar Mirzo, Umarshayx, Sulton Ahmad, Sulton Mahmud kabi tarixiy shaxslar, Alisher Navoiy, Muhammad Solih, Kamoliddin Binoiy, Behzod, Mirak Naqqosh, Husayn Udiy kabi adabiyot va san‘at arboblari haqida muhim ma‘lumotlar keltirilgan. “Boburnoma” o‘z tabiatiga ko‘ra bir qator adabiy janrlarni o‘z ichiga oladi: safarnoma, memuar, maktub, aforistika, faxriya, g‘azal, ruboiy, qit‘a va boshqalar. Asarda bu janrlarning o‘ziga xos xususiyatlari yoritilgan. Garchi Bobur aksariyat hollarda o‘z g‘azallarining faqat matla‘isini keltirgan bo‘lsa-da, bu holat asarning badiiyligiga putur yetkazmaydi, aksincha, uning san‘atbopligini oshiradi. Tadqiqotchi I. Adizovanning qayd etishicha, “Boburnoma”da jami 94 ta she‘riy parcha mavjud bo‘lib, ular 78 sahifada uchraydi va 324 misrani tashkil etadi. Ular g‘azal, ruboiy, qit‘a, tarix, masnaviy, fard kabi janrlarda yozilgan. She‘riy parchalar o‘zbek va fors-tojik tillarida bitilgan bo‘lib, biz ushbu maqolada ularni janr jihatidan tahlil va talqin qilishga urindik.

Bobur voqea tasviriga mos ravishda turli adabiy janrlardan ustalik bilan foydalangan. Bu esa asarning badiiy-estetik darajasini oshirgan. Maqolaning “Lirik she‘rlarning mavzu va g‘oyaviy talqini” deb nomlangan ikkinchi qismida “Boburnoma”dagi she‘rlarning mavzuiy va g‘oyaviy asoslari yoritilgan. Atoqli adabiyotshunos Abdurauf Fitrat “Ijodning birinchi natijasi asarning mavzui bo‘ladi”, deb ta‘kidlaganidek, mavzu va g‘oya badiiy asarning uzviy tarkibiy qismlaridir. Fitratning fikricha, “adib yozmoqchi bo‘lgan g‘oyasiga qarab mavzu tanlaydi”. Demak, har qanday asar g‘oya asosida shakllanadi va unga mos mavzu bilan boyitiladi. Tarixiy-yodnoma sifatida baholanadigan “Boburnoma”da tarix, tilshunoslik, adabiyotshunoslik, jo‘g‘rofiya, nabotot, hayvonot, etnografiya, harbiy san‘at kabi sohalarga oid bilimlar mujassam bo‘lsa-da, ularning barchasini “Yomon ot bila tirilgandin, yaxshi ot bila o‘lgan yaxshiroq” degan asosiy g‘oya birlashtirib turadi.

Xalq maqollari ham Bobur asarida o‘z o‘rnini topgan. Jumladan, “Ishonmagil do‘stungga, somon tiqar po‘stungga” maqoli mazmun jihatidan o‘zgarmagan holda keltirilgan. Ayrim joylarda esa maqol zamiridagi hikmatli ma‘no shaxs nutqi yoki voqea bayoni ichiga singdirilgan. Masalan, Raana Sangaga qarshi jang oldidan aytilgan nutqda: “Har kimki hayot majlisig‘a kiribtur, oqibat ajal paymonasidin ichgusidur... Yomon ot bila tirilgandin yaxshi ot bila o‘lgan yaxshiroq”. Maqolaning “Asarda lirik kechinma tabiati va obrazlilik” deb nomlangan uchinchi bobida, “Poetik obraz va

**(3rd international scientific and practical conference)**

timsollar talqini” bo‘limida she’riy parchalar orqali yoritilgan obraz va timsollar tahlil etilgan.

**Xulosa** “Boburnoma” – tarixiy voqelik va shaxsiy kechinmalarning badiiy talqini orqali yaratilgan noyob adabiy yodgorlikdir. Asarda o‘zaro uzviy bog‘langan mavzu va g‘oya, turli janrlardagi she’riy parchalar, maqol va hikmatlar, poetik obraz va timsollar bir butunlikda asarning badiiy-estetik qimmatini oshiradi. Bobur she’riy va nasriy ifodaning uyg‘unligi orqali o‘z asarini lirik kechinmalar bilan boyitgan. Ushbu jihatlar “Boburnoma”ni nafaqat tarixiy manba, balki adabiy-estetik obida sifatida ham alohida ahamiyatli qilgan.

### Adabiyotlar ro‘yxati

1. Fitrat, A. O‘zbek adabiyoti namunalari. 1-jild. – Toshkent: O‘zdavnashr, 1928. – B. 43.
2. Shayxzoda, M. Asarlar: 6 jildlik, 5-jild. Zahiriddin Bobir. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi badiiy adabiyot nashriyoti, 1973. – B. 327.
3. Bobur. Asarlar / Nashrga tayyorlovchilar P.Shamsiyev, S.Mirzayev. Uch jildlik. – Toshkent: Fan, 1965–1966.
4. Bobur. “Bobirnomasi” / Nashrga tayyorlovchi P.Shamsiyev. – Toshkent, 1960.
5. Bobur. Tanlangan asarlar / Nashrga tayyorlovchilar S.Azimjonova, A.Qayumov. – Toshkent, 1958.
6. Azimjonova, S. Indiyskiy divan Babura. – Toshkent: Fan, 1966. – S. 76.
7. Ферганский удел Омар-Шейха и Бабура (в XV и начале XVI вв). Филол. фан. номз. дисс. – Тошкент, 1949.
8. Zohidov, V. Bobirning faoliyati va ilmiy-adabiy merosi haqida // Bobir. Boburnoma. – Toshkent, 1960.
9. Yoqubov, H. Bobir. – Toshkent, 1941.
10. Adabiy maqolalar. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi Adabiyot va san‘at nashriyoti, 1970. – B. 366.
11. Jamolov, S. O xudojestvennix osobennostyax «Babur-name». Filol. fan. nomz. diss. – Toshkent, 1961.